

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

УДК 342.82(477)

В. Крижановський,

суддя Приморського районного суду м. Одеси, здобувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Суверенна та незалежна Українська держава неможлива без неупередженого суду, який є гарантом законності. Судовий захист є найвищою формою гарантії прав людини. Це підтверджується не лише свідомістю громадян демократичного суспільства, а й конструкцією державного механізму [1], у тому числі судової системи і рівнем суддівського корпусу. Ці аспекти мають важливе значення, бо судові рішення є безперечним, оскільки вважається, що найвища оцінка належить тільки одній з трьох гілок влади — судовій.

Судова влада в Україні виступає як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина. Саме тому одним із найважливіших кроків на шляху здійснюваної в Україні судово-правової реформи та розбудови демократичної системи судової влади стала реалізація основоположних правових гарантій здійснення правосуддя із забезпечення гарантованих Конституцією прав і свобод людини і громадянина [2].

Усі зусилля в судово-правовій реформі спрямовані на реальне забезпечення ефективного захисту прав та свобод людини і громадянина. Саме для цього в Україні здійснюються заходи щодо створення на принципах територіальності та спеціалізації системи судів, яка б, з одного боку, була доступною для грома-

дянина і дозволила б на високому професійному рівні вирішувати конфлікти, що виникають у суспільстві, з іншого — шляхом перевірки судових рішень в апеляційній і касаційній інстанціях максимальною мірою унеможлиблювала судову помилку, забезпечувала однаково застосування законодавства, насамперед, судами різних юрисдикцій, а на основі конкретних судових прецедентів — і всіма державними органами, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, тобто забезпечувала функціонування державного апарату на засадах законності як основної умови побудови правової держави.

Питання судового захисту прав людини і громадянина досліджувалися в різних аспектах, зокрема, в рамках судово-правової реформи, у працях як зарубіжних (М. С. Матейкович, Н. Ю. Турищева, В. П. Кашепов, І. Б. Цимбаренко) [3], так і вітчизняних вчених (С. В. Ківалов, В. В. Кривенко, О. Г. Сvida, М. М. Баранець, В. В. Колесниченко, Л. І. Григор'єва, В. С. Стефанюк, А. Заєць, С. Штогун, П. В. Вовк) [4].

Проте, незважаючи на велику кількість робіт зарубіжних і вітчизняних дослідників, присвячених дослідженню проблем судового захисту прав і свобод людини і громадянина, більшість аспек-

тів його проблематики залишаються гостро дискусійними. Реалії сучасного державотворення в Україні, новий виток судово-правової і адміністративної реформ вимагають подальшого вдосконалення судового захисту в механізмі захисту прав і свобод громадян. Цього вимагає і євроінтеграційний курс України.

Метою цієї статті є намагання проаналізувати основні напрями і засади діяльності органів судової влади у забезпеченні прав людини на сучасному етапі державотворення в Україні.

У забезпеченні прав і свобод громадян особлива роль належить судово-правовим інститутам, що здійснюють захист і охорону вищої цінності правової держави — людини, її прав і свобод. Отже, мета правової держави — захист прав людини, забезпечення гідності особистості як невід'ємного компонента культури суспільства, який втілює багатовіковий уявлення про людину, що самовизначається, вільну від убогості, насильства, приниження. Захист прав людини — це, насамперед, діяльність уповноважених державою органів із запобігання правопорушенням або з відновлення порушених прав. Законодавство України, передбачаючи форми захисту суб'єктивних прав і законних інтересів громадян, як одну з основних, найважливіших, закріплює судову.

Суди, відповідно до Конституції України, здійснюють правосуддя по цивільних справах, виступають гарантом захисту прав людини, зокрема іноземців, осіб без громадянства і юридичних осіб [5].

Дедалі частіше предметом судового розгляду стають цивільні та кримінальні справи нових категорій, насамперед такі, що виникають у сфері адміністративно-правових і цивільно-правових відносин. Суди також розглянули велику кількість заяв та звернень, віднесених до їхньої компетенції системи адміністративних судів.

Забезпечення прав і свобод правосуддям дозволяє оскаржити будь-які неправомірні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядуван-

ня, суб'єктів, що зазіхають на права і свободи людини, що ущемляють їх. Посадові особи з низьким рівнем правосвідомості, правової культури, конституційним нігілізмом не мають права очолювати відповідні структури органів влади, у тому числі й судової. Забезпечення реалізації права судового захисту, у першу чергу, залежить від належного правового механізму. Тому законодавство, що регулює дані відносини, зв'язані із захистом суб'єктивних прав громадян, повинне вдосконалюватися, стандартизуватися із загальноєвропейським і світовим, враховуючи національні особливості й перспективи.

У багатьох положеннях Конституції, присвячених охороні прав та свобод людини і громадянина, як про важливу їхню гарантію йдеться про судовий захист. Судова влада в Україні реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства і покликана захищати права і свободи громадян, конституційний лад України, забезпечувати відповідність актів законодавчої та виконавчої влади Конституції України. Велике значення в судово-правовій реформі, яка відбувається в Україні, надавалося і надається втіленню в життя концепції правової держави, що означає: поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову; законність у всіх сферах життя держави та суспільства; встановлену законом незалежну судову владу; безпосередній судовий захист прав і свобод людини та законних інтересів громадянина; судовий захист фізичних та юридичних осіб як суб'єктів суспільних відносин; пряму дію норм Конституції та законів України; захист від незаконного затримання, обшуку та арешту; незворотну дію законів щодо учасників суспільних відносин, права і свободи яких реалізуються тільки за їх волевиявленням; гарантії на право звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина; розгляд у судах справ, які охоплюються правовим регулюванням суспільних відносин. Влада не повинна нехтувати

своїми принципами і має завжди діяти в ім'я закону і справедливості згідно з Конституцією і законами України. Визначальні засади верховенства права та правової держави, які юридичними засобами мають реально забезпечувати максимальне здійснення, охорону та захист основних прав і свобод людини та громадянина, знайшли своє закріплення в Конституції. Побудова правової держави, її зміст і спрямованість визначаються правами і свободами людини, їхніми гарантіями, набутими в державі.

У статтях 6 та 124 Конституції України суд визначено як незалежний орган державної влади, який у встановлених Конституцією межах виконує свої повноваження, здійснюючи правосуддя. Суди всіх рівнів складають єдину судову систему, де кожний суд за характером своєї діяльності, наданими йому повноваженнями виступає як специфічний державний орган, на який покладено обов'язок від імені держави захищати права і свободи громадян шляхом здійснення правосуддя.

До складу механізму захисту прав людини входять нормативні (насамперед, матеріально-правові), процесуальні та інституціональні форми і засоби захисту.

Нормативна частина представлена досить об'ємним законодавством. Половина прийнятих законів — акти про зміну і доповнення діючих, що свідчить про нестабільність, недосконалість нормативно-правової бази захисту прав людини в цілому.

Міжнародні акти, як правило, прямо не передбачають зобов'язань держави у сфері правотворчої активності. Є лише загальний обов'язок держави привести національне законодавство у відповідність до міжнародних зобов'язань, забезпечення такої відповідності само по собі не є прямим порушенням міжнародного права.

Невиконання законодавцем обов'язку з прийняття процесуальних законів може призвести до неможливості здійснення права чи конфліктних ситуацій. Наприклад, у зв'язку з відсутністю відповідного до Конституції Закону про

порядок проведення демонстрацій Конституційний Суд України змушений був 2001 року надати роз'яснення (тлумачення) ст. 39 Конституції. Нерідко конституційне право одержує процесуальне забезпечення в традиційних процесуальних галузях. Наприклад, ст. 55 Конституції про право громадян на оскарження в суді рішень, дії або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб процесуально забезпечується Кодексом адміністративного судочинства, Законом України «Про звернення громадян».

Правосуддя здійснюється судом на основі процесуального закону, що і є забезпеченням захисту конституційних гарантій людини, який докладно регламентує процедуру розгляду та вирішення справ і фактично є способом його здійснення. Детальна регламентація судового процесу та точне виконання судом усіх процесуальних вимог покликані гарантувати правильне встановлення дійсних обставин справи, належне застосування до цих правовідносин норм матеріального закону та постановлення на їхній основі законного й обґрунтованого рішення.

На підставі зазначених положень необхідно дійти висновку, що рішення суду (судді), а також його дії або бездіяльність у питаннях здійснення правосуддя (пов'язаних із підготовкою, розглядом справ у всіх судових інстанціях і судах будь-якої юрисдикції) можуть оскаржуватись лише в порядку, передбаченому цивільним чи іншим процесуальним законом, а не шляхом оскарження їх в інший суд першої інстанції, що одночасно порушувало б принцип незалежності суддів і заборону втручання у вирішення справ незалежним судом. Правозахисна та правореґулююча діяльність суду при здійсненні правосуддя заснована на процесуальних нормах — визначених правилах процедури.

Система судів (судова влада) наділена відповідною юрисдикцією, має свій предмет відання і реалізує свої повноваження через визначені законодавством (Законом України «Про Конституційний Суд України» 1996 р., Законом України

«Про судоустрій і статус суддів» 2010 р., Цивільним процесуальним, Кримінально-процесуальним, Господарським процесуальним кодексами України, Кодексом адміністративного судочинства, Кодексом України про адміністративні правопорушення) процедурні рамки і правила, керуючись якими суди здійснюють правосуддя в конституційному, цивільному, кримінальному, адміністративному чи господарському судочинстві. Отже, з метою здійснення правосуддя законодавство регламентує правила судочинства, закріплюючи основні процесуальні норми (інакше кажучи, правила процедури вирішення справ), необхідні для діяльності будь-якого суду, зокрема, порядок підготовки справ до розгляду, витребування доказів, їх дослідження, розгляд справи, порядок виготовлення протоколу судового засідання, постановлення рішення, його оскарження тощо.

В Україні, у сучасних умовах державотворення, послідовно вдосконалюється механізм, що гарантує і забезпечує право людини на судовий захист.

Так, ст. 55 Конституції України передбачила, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб.

Ефективність судового захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у їхніх конфліктах з владними структурами значно підвищується із запровадженням судової спеціалізації при розгляді справ, що виникають з публічно-правових відносин. Україна, як вірно зазначає О. Г. Свида, обрала оптимальний варіант вирішення адміністративних спорів — шляхом формування в системі судів загальної юрисдикції підсистеми адміністративних судів. Це позитивно вплинуло на судовий порядок вирішення адміністративно-правових спорів у порівнянні з чисто адміністративним. Водночас є потреба поєднання діяльності адміністративних судів з іншими формами правозахисту, забезпечення можливості обрання зацікавленими особами альтернативних засобів обстоювання своїх прав. Для якнайкращого за-

хисту прав і свобод доцільно органічно поєднувати реалізацію юрисдикційних повноважень адміністративних судів та наглядових і судово-представницьких повноважень прокуратури [6].

У сучасних умовах державно-правового будівництва незалежної України актуальності набула проблема судового захисту виборчих прав громадян.

Як слушно зазначив нинішній голова Вищої ради юстиції В. В. Колесниченко, недосконалість виборчого законодавства значною мірою спричиняє звернення суб'єктів виборчого процесу до суду з явно необґрунтованими скаргами (тепер — позовами) з приводу явно незначних порушень виборчого законодавства, які абсолютно не можуть порушити прав суб'єктів виборчого процесу і тим більше вплинути на наслідки голосування [7].

Згідно з положеннями Кодексу адміністративного судочинства України, який набрав чинності 1 вересня 2005 року, на спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, поширюється компетенція адміністративних судів.

Точне і неухильне додержання адміністративними судами норм КАС України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, є неодмінною умовою забезпечення їх правильного, справедливого і широкого вирішення з метою захисту прав, свобод та інтересів виборців та інших суб'єктів виборчого процесу чи процесу референдуму.

Аналіз судової практики у справах щодо спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, показує, що деякі суди допускають помилки в застосуванні положень КАС України, який регулює ці питання, іноді за його нормами вирішують спори, що належить вирішувати за правилами цивільного судочинства, або спори, які перебувають за межами виборчого процесу тощо.

З метою поліпшення розгляду справ цієї категорії та роз'яснення питань, що виникли під час розгляду цих справ у адміністративних судах, Пленум Вишого адміністративного суду України

2 квітня 2007 року видав постанову № 2 «Про практику застосування адміністративними судами положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму».

Таким чином, вивчення матеріалів судової практики зі справ, що виникли під час виборчих процесів в Україні останніх років, дозволяє дійти висновку про високу ефективність і результативність судового захисту виборчих прав громадян України.

Ефективною в механізмі судового захисту прав людини є можливість захисту своїх прав у міжнародних інстанціях. Як зазначив міністр юстиції України В. Лавринович, протягом останніх десяти років значно зросла кількість скарг, що подаються до Європейського суду проти України. Станом на грудень 2008 року в Європейському суді на розгляді загалом перебувало 96 550 справ проти держав — сторін Конвенції. З них 8500 справ проти України, що становить 8,8 відсотка від загальної кількості справ (станом на початок 2008 р. — 7 відсотків, 2007 р. — 7,6, 2006 р. — 5,7 відсотка). На початок 2010 року кількість справ щодо України, які перебувають на розгляді в Європейському суді, вже зросла до 10 000. Така тенденція свідчить про зростання рівня правової культури населення, що, у свою чергу, позитивно впливає на розвиток держави, зокрема утвердження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини [8].

Станом на 14 жовтня 2010 року Європейський суд виніс проти України 671 рішення щодо суті, з яких у 400 було встановлено відсутність усіх або декількох стверджуваних заявниками порушень (визнано відповідні скарги заявників частково неприйнятними). У 52 справах Європейським судом постановлено ухвали про затвердження умов дружнього врегулювання. Також Європейським судом було винесено 242 ухвали щодо повної або часткової неприйнятності скарг заявників, поданих проти України. Порівняно з іншими державами за кількістю справ, які перебу-

вають на розгляді Європейського суду, Україна посідає третє місце після Росії та Туреччини. Для виконання рішень Європейського суду держава має вжити заходів індивідуального характеру, спрямованих на усунення конкретного порушення, визначеного у відповідному рішенні, та заходів загального характеру, спрямованих на усунення підстави для аналогічних скарг проти України. Виконання рішення Європейського суду є комплексним поняттям і потребує вжиття цілої низки заходів як щодо виправлення конкретного порушення стосовно конкретної особи, так і спрямованих на уникнення аналогічних порушень стосовно інших осіб у подальшому. І лише в разі ефективності вчинення такого комплексу дій рішення може вважатися виконаним. З метою ефективного виконання рішень Європейського суду з огляду на те, що процедура виконання цих рішень є достатньо складною і потребує злагодженої роботи всіх органів державної влади, 23 лютого 2006 року було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду та запобігання новим порушенням Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [8].

Таким чином, ефективний механізм судового захисту прав людини — це найбільш універсальний демократичний інструмент правової держави [9]. Нормативна і процесуальна частини механізму захисту прав людини синтезуються інституціональною частиною: державні інститути, використовуючи властиві їм компетенцію і спеціальні засоби, додають дієвість усім частинам механізму. Практично в компетенції органів усіх гілок державної влади — забезпечення прав людини. Виходячи з того, що головним обов'язком держави є затвердження і забезпечення прав і свобод людини, вона відповідальна перед людиною за свою діяльність, зміст і спрямованість якої визначаються правами людини (ст. 3 Конституції).

Реалізація судово-правової реформи в Україні має забезпечити пріоритет права в усіх сферах життя нашого суспільства. Це залежить від багатьох факторів: кваліфікації суддівського корпусу, рівня правової культури і свідомості суспільства, відносин судових органів з іншими державними та недержавними структурами.

Вирішення цих непростих проблем потребує чималих зусиль. Судово-правова реформа, що відбувається в Україні, передусім націлена на підвищення ефективності механізму судового захисту законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Це визначається Конституцією України, цілою низкою законів, а також міжнародно-правовими зобов'язаннями держави.

При цьому доступ до правосуддя і виконання та дотримання судового рішення мають бути максимально забезпечені. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував саме на цих параметрах реального забезпечення прав і свобод людини.

Судовий захист конституційних прав громадян є однією з актуальних теоретичних та практичних проблем правової дійсності.

Історичний досвід свідчить, що судовий розгляд у формі детально урегульованого процесу — це найкращий спосіб вирішення спорів, встановлення істини відшукування правди [10]. У цивілізованому світі суду належить центральне місце у всій правовій системі. Ю. Є. Полянський визначає, що саме суд становить собою справжнє право, істину, справедливість [11]. Саме тому Конституція записала, що права та свободи людини та громадянина захищаються судом. Кожному гарантовано право звернутися в суд і оскаржити в суді рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоуправління, посадових осіб. Сьогодні надана законодавча можливість звернутися до спеціалізованого адміністративного суду, діяльність якого урегульована, зокрема, Кодексом адміністративного судочинства.

Ці конституційні положення значно посилюють роль суду, яку він повинен

реалізувати в суспільстві та державі, покладають на нього особливо важливі завдання охорони прав і свобод людини.

Ключові слова: конституційно-правові засади, судова влада, права людини і громадянина, судовий захист прав людини і громадянина, міжнародні стандарти судового захисту прав людини, Європейський суд з прав людини.

У статті розглянуто конституційно-правові засади діяльності органів судової влади у забезпеченні прав людини на сучасному етапі державотворення в Україні з урахуванням вимог судово-правової реформи і міжнародно-правових стандартів.

В статье рассмотрены конституционно-правовые основы деятельности органов судебной власти в обеспечении прав человека на современном этапе государственного строительства в Украине с учетом требований судебно-правовой реформы и международно-правовых стандартов.

The article examines the constitutional bases of the judiciary to protect human rights at the present stage of nation-building in Ukraine, taking into account the requirements of judicial and legal reform, and international legal standards.

Література

1. Ківалов С. В. Деякі питання судово-правової реформи // Вісник прокуратури. — 2000. — № 1. — С. 120.
2. Полянський Я. Г. Правові гарантії правосуддя: проблеми забезпечення безпристрасності та об'єктивності судового розгляду // Правова держава : зб. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 1997. — Вип. 13. — С. 149.
3. Кашенов В. П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства их реализации // Государство и право. — 2004. — № 2. — С. 5; Матейкович М. С. Защита избирательных прав граждан в Российской Федерации / М. С. Матейкович. — М. : Изд-во МГУ, 2003. — С. 220; Турище-

ва Н. Ю. Охрана избирательных прав граждан в уголовном законодательстве России и зарубежных стран // Журнал российского права. — 2007. — № 6. — С. 56–64; Цымбаренко И. Б. Международно-правовые основы судебной защиты прав и свобод личности // Государство и право. — 2004. — № 2. — С. 49–57.

4. Ківалов С. В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. — О., 2002. — Вип. 13–14. — С. 6; Кривенко В. В. Демократизація судової системи України: проблеми і перспективи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Кривенко. — О., 2006. — С. 19; Вовк П. В. Захист прав, свобод та інтересів громадян в адміністративному суді першої інстанції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П. В. Вовк. — О., 2009. — С. 22; Свида О. Г. Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Г. Свида. — О., 2008. — С. 17; Баранець М. М. Права людини як суб'єкт судового захисту // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. — О., 2002. — Вип. 13–14. — С. 119; Григор'єва Л. І. Принцип незалежності судової влади та гарантії судового захисту прав і свобод людини і громадянина // Вісник Верховного Суду України. — 1999. — № 4. — С. 6; Стефанюк В. С. Судова влада як основна юридична гарантія захисту прав та свобод людини і громадянина // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6. — С. 21; Штогун С. Судова реформа — шлях до вдосконалення захисту прав і свобод людини і громадянина // Право України.

— 2002. — № 8. — С. 36; Заєць А. Судова влада як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні // Держава і право : зб. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 1997. — Вип. 13. — С. 143–151; Колесніченко В. В. Роль судової влади у захисті виборчих прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Колесніченко. — О., 2009. — С. 18.

5. Тертышников В. И. Формы защиты и осуществления субъективных прав граждан, прав иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц / В. И. Тертышников, Р. В. Тертышников. — Х. : КОНСУМ, 1999. — С. 17.

6. Свида О. Г. Вказ. твір. — С. 7.

7. Колесніченко В. Особливості розгляду судами спорів, що виникають при застосуванні виборчого законодавства України // Юридический вестник. — 2007. — № 1. — С. 41.

8. «Якщо права поновити не вдалося — маєте змогу захистити себе в міжнародних інстанціях» : інтерв'ю з Міністром юстиції України В. Лавриновичем // Голос України. — 2010. — 4 листоп.

9. Ківалов С. В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. — О., 2002. — Вип. 13–14. — С. 6.

10. Терпюк І. Я. Історія держави і права України. Практикум. — К., 1999. — С. 26.

11. Полянський Ю. Е. Судебная реформа в Украине: проблемы ее реализации // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. ОНЮА. — О., 2002. — Вип. 13–14. — С. 93–101.